

ରାମକୃଷ୍ଣାୟଣ

ଭଜନନ୍ୟଭାବେନ

ଗୀତଶ୍ରୀ ବନ୍ଦ୍ୟୋପାଧ୍ୟାୟ

ମାଧିକ ଓ ସାଧନାର ଦେଶ ଏହି ଭାରତବର୍ଷ । ସେଇ କୋନ ସୁଦୂର ଅତୀତେ—ସଥିନ ପୃଥିବୀର ଆଧିକାଂଶ ଥାନେ ମାନୁସ ମନୁସ୍ୟେତର ପ୍ରାଣିରାପେ ଅରଣ୍ୟେ ବିଚରଣ କରଛେ, ତଥନ ଏଦେଶେର ଝୟିଗଣ ସାଧନବଲେ ଗଭୀର ଦାଶନିକ ତତ୍ତ୍ଵସମୂହ ଉପଲବ୍ଧି କରିଛେନ; ଆର ଅନନ୍ୟସୁନ୍ଦର ଶବ୍ଦବିନ୍ୟାସେ, ସୁଲଲିତ ଛନ୍ଦେ ତା ବିଧୃତ କରେ ରେଖେ ଗେହେନ ଉତ୍ସରକାଳେର ଜନ୍ୟ । ସେଇ ପ୍ରାଚୀନେରା ଆଠାରୋ ଶତକେର ଇଉରୋପୀୟ ଯୁକ୍ତିବାଦୀଦେର ମତୋ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷକେଇ ଏକମାତ୍ର ପ୍ରମାଣ ବଲେ ପ୍ରଥମ କରିଛିଲେନ, ତବେ ତାଙ୍କ ଏହି ଶବ୍ଦସ୍ପରଦପରସଗଞ୍ଚମୟ ଇନ୍ଦ୍ରିୟର ରାଜ୍ୟ ଛାଡ଼ାଓ ଆର ଏକଟି ବିଶାଳ ଅତୀନ୍ଦ୍ରିୟ-ଜଗଃ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ କରିଛିଲେନ, ଯେ ରାଜ୍ୟେ ବନ୍ତ ବା ସତ୍ୟେ ପ୍ରମାଣ ଇନ୍ଦ୍ରିୟପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ନାୟ । ବେଦାନ୍ତେର ପରିଭାସାଯ ତା ‘ଅପରୋକ୍ଷ ଅନୁଭୂତି’ । ଯୁଗେ ଯୁଗେ ଭାରତେର ମାଟିତେ ଏମନ ସବ ଯୋଗୀ-ତାପମ୍ବ ଆବିର୍ଭୂତ ହେଯେଛେନ ଯାଁରା ଜଡ ଓ ଚେତନେର ମିଳନସେତୁ, ଜଗଃକାରଣ, ଆଦୟ ବ୍ରନ୍ଦାସତାର ଉପଲବ୍ଧିକଲ୍ଲେ ଦେହସୁଖ, ଭୋଗୈଶ୍ଵର୍ୟ ସବକିଛୁ ବିସର୍ଜନ ଦିଯେ ନିରନ୍ତର ତପଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟାୟ ବ୍ରତୀ ହେଯେଛେନ । ଉନିଶ ଶତକେ ପାଶ୍ଚାତ୍ୟେ ଜଡ଼ବାଦ ଏବଂ ଭୋଗବାଦେର ପ୍ରବଳ ଜୋଯାରେ ସଥିନ ଭାରତ ତାର ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ଐତିହ୍ୟ ହାରାତେ ବସେଛିଲ, ତଥନ ଝୟି ଉଦ୍‌ଦାଳକେର ମତୋ ଯିନି ସେଇ ଜଳଶ୍ରୋତ ଠେକିଯେ ରେଖେ ଦେଶକେ ବାଁଚାଲେନ, ତିନି ଶ୍ରୀରାମକୃଷ୍ଣଦେବ । ନିଜେର ସାଧନଲଙ୍ଘ ତେଜେଇ ତିନି ଏହି ଅସାଧ୍ୟସାଧନ କରତେ ସମର୍ଥ ହେଯେଛିଲେନ । ୧୮୪୭-୧୮୫୯—ଦୀର୍ଘ ଦ୍ୱାଦଶ ବର୍ଷବ୍ୟାପୀ ତାଙ୍କ ସାଧନାର ମୂଳମନ୍ତ୍ର ଛିଲ ବ୍ୟାକୁଲତା—ବ୍ୟାକୁଲତାର ଦ୍ୱାରା

ଈଶ୍ୱରଲାଭେର ସାଧନା । ବ୍ୟାକୁଲତାଇ ତାଙ୍କ ସାଧନାର ପ୍ରଥାନ ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ—ତା ସେ ପୁରାଣମତେଇ ହୋକ ବା ଗୁରୁସହାୟେ ତସ୍ତମତେ ବା ବେଦମତେଇ ହୋକ । ଏହି ପ୍ରବନ୍ଧେ ଶୁଦ୍ଧ ତାଙ୍କ ପ୍ରାରମ୍ଭିକ ସାଧନପର୍ବେର କଥାଇ ଉପରୁପନ କରବ ।

ସାଧନମାର୍ଗେ ପ୍ରବେଶେର ଦୁଟି ଦ୍ୱାର, ଏକଟି ଶାନ୍ତ ଓ ଗୁରୁର ନିର୍ଦ୍ଦେଶନା, ଅନ୍ୟଟି ସତ୍ୟଲାଭେର ସ୍ଵତଃସ୍ଫୂର୍ତ୍ତ ପ୍ରେରଣା । ଶ୍ରୀରାମକୃଷ୍ଣ ସାଧକଜୀବନେ ପ୍ରବେଶ କରେଛିଲେନ ଶେଷୋଭ୍ରତ ଦ୍ୱାରାଟି ଦିଯେ । ତବେ ତିନି ଯେ ଭେବେଚିଷ୍ଟେ ଓଇ ପଥ ବେଛେ ନିଯୋଛିଲେନ ତା ଭାବଲେ ଭୁଲ ହବେ । ଅନ୍ତରେର ବ୍ୟାକୁଲତା ଓ ଈଶ୍ୱରଦର୍ଶନେର ଆଗ୍ରହାତିଶାୟ ତିନି ସାଧନାୟ ପ୍ରବୃତ୍ତ ହନ ଏବଂ ଅନୁରାଗ ଦ୍ୱାରାଇ ସିଦ୍ଧିଲାଭ କରେନ । ତାଙ୍କ ଏକ ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ଜୀବନିକାର ରୋମଁ ରୋଲ୍ଲୀ ଲିଖେଛେନ— ଭଗବାନେର ସୌନ୍ଦର୍ୟରମ୍ପ ଦେଖେ ଆନନ୍ଦେ ବିହଳ ହୋଇବାର ପଥଟିଇ ଛିଲ ତାଙ୍କ କାହେ ସବଚେଯେ ସାଭାବିକ ଏବଂ ସୁପରିଚିତ । ସବକିଛୁର ମଧ୍ୟେଇ ତିନି ବିଧାତାର ସୌନ୍ଦର୍ୟରମ୍ପ ଲକ୍ଷ କରତେନ । ମାତ୍ର ଛ-ସାତ ବଚର ବୟସେ, ଜୟଷ୍ଠ କୀ ଆୟାଟେର ଏକ ସକାଳେ ଥାମେର ଆଲପଥ ଦିଯେ ଯେତେ ଯେତେ ଆକାଶଜୋଡ଼ା ଜଳଭରା କାଲୋମେଘେର କୋଳେ ସାଦା ବକେର ସାରି ଦେଖେ ତିନି ବିହଳନ ହଲେନ : “ସେ ଏମନ ଏକ ବାହାର ହଲୋ!—ଦେଖିତେ ଦେଖିତେ ଅପୂର୍ବ ଭାବେ ତମମ୍ବ ହେଁ ଏମନ ଏକଟା ଅବସ୍ଥା ହଲୋ ଯେ, ଆର ହଁଶ ରାଇଲୋ ନା!” ବାଲ୍ୟାବସ୍ଥାତେଇ ତାଙ୍କ ମଧ୍ୟେ ଗଭୀର ଧର୍ମଭାବେର ସ୍ଫୁରଣ ହେଯିଛି । ବାଡିତେ ପିତା ଓ ଅଗଜେର ନୈଷ୍ଠିକ ଜୀବନ ଓ ଧାର୍ମିକତା ତାଙ୍କ ଚରିତ୍ରେ ବନିଯାଦ ତୈରି କରେ ଦିଯେଛିଲ । ସାଧୁ-ସମ୍ମାନୀୟ ସଙ୍ଗ ତାଙ୍କ ଅତିପିଯ

ନିବେଷ୍ଟି★ ସତ୍ତାଗମ୍ଭୀର ସଂଖ୍ୟା★ ପ୍ରେସ୍‌ର-ଡାକ୍‌ଟ୍ରୋବ୍ସ, ୨୦୧୧

ଛିଲ। ପୁରୀ ଯାତାଯାତେର ପଥେ କାମାରପୁକୁର ପ୍ରାମେର ଲାହାବାସୁଦେର ଧର୍ମଶାଳାୟ ଯେସବ ସାଧୁ ଆଶ୍ୟ ନିତେନ, ବାଲକ ଗଦାଧର ଏକାଗ୍ରଚିନ୍ତେ ତାଦେର କିଯାକଲାପ, ପୂଜାପଦ୍ଧତି ଲକ୍ଷ କରତେନ, ତାଦେର ଆଲୋଚନା ଶୁଣତେନ। ଯେ ବୟସେ ବାଲକେରା ଗାଛେ ଓଠା, ଛୋଟାଛୁଟି ବା ଡାନ୍ତା-ଗୁଲି ନିଯେ ଖେଲ୍ୟ ଆମୋଦ ପାଇ, ଗଦାଧର ସେ ବୟସେ ଦେବତାର ମୂର୍ତ୍ତି ଗଡ଼େ ପୂଜା, ପୁଞ୍ଚିପାଠ ବା ସଖା-ସ୍ୟାଙ୍ଗାତଦେର ନିଯେ ଦେବଜୀଳା ଅଭିନ୍ୟରେ ଖେଲ୍ୟ ମେତେ ଥାକତେନ। ତାଇ ବଳା ଯାଇ ଯେ ଧର୍ମଭାବ ତାର ସହଜାତ ଛିଲ। ଭାଗବତେ ଉଦ୍ଧବକେ ଉପଲକ୍ଷ୍ୟ କରେ ଶ୍ରୀଭଗବାନ ବଲେଛେନ (୧୧।୧୧।୧୩-୨୫) : “ଅନ୍ଧାଶୀଳ ବ୍ୟକ୍ତି ଆମାର ଚରିତକଥା ଶ୍ରବଣ, ଆମାର ଲୀଲାସକଳ ଗାନ ଓ ସ୍ମରଣ, ଆମାର ଜନ୍ମାଦି ଅଭିନ୍ୟ ଓ ଆମାତେ ଆଶ୍ୱିତ ହେଁ ଆମାତେ ନିଶ୍ଚଳା ଭକ୍ତି ଲାଭ କରେନ, ଆମାର ଉପାସକ ଭକ୍ତ ହନ ଏବଂ ସାଧୁଗଣ ଆମାର ଯେ ପଦ ଦର୍ଶନ କରେନ, ତା ଅନାୟାସେ ଲାଭ କରେନ।” ଶ୍ରୀରାମକୃଷ୍ଣଙ୍କ ଜୀବନେ ଏହି ଉତ୍କିର ଯାଥାର୍ଥ୍ୟ ଦେଖା ଗିଯେଛି। ମାତ୍ର ଦଶ-ଏଗାରୋ ବର୍ଷ ବୟସେ ପ୍ରତିବେଶିନୀଦେର ସଙ୍ଗେ ଆନୁଭୂତି ପାଇଲୁ ବିଶାଳକ୍ଷୀ ଦେବୀକେ ଦର୍ଶନ କରତେ ଯାବାର ସମୟ ଉନ୍ମୁକ୍ତ ପ୍ରାନ୍ତରେ ତାର ଅପୂର୍ବ ଦୈତ୍ୟରୀୟ ରୂପ ଦର୍ଶନ ହୁଏ, ତଥନ ଥେକେଇ ତିନି ଅନୁଭବ କରତେ ଥାକେନ ଯେ ତାର ଅନ୍ତରେ ସଚିଦାନନ୍ଦମୟୀ ମା ସଦା ବିରାଜ କରାଚେନ। ଏହି ଦିବ୍ୟଦର୍ଶନର ଦୁ-ତିନ ବର୍ଷରେ ମଧ୍ୟେ ତିନି ବୁଝାତେ ପାରେନ ଯେ ତାର ଅନ୍ତରେ ଭାବ, ଇଚ୍ଛା, ଆଶା, ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ସବେଇ ଭିନ୍ନପଥେ ଚଲାଚେ ।

ଦୈତ୍ୟରଳାଭେର ସାଧନାୟ ବ୍ୟାକୁଳ ଭକ୍ତେର ଲକ୍ଷଣଗୁଲି ଶ୍ରୀମଦ୍ଭାଗବତେ ଏଭାବେ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ହେଁଛେ—“କୁଚିଦ୍ ରୂପିତ ଆଚୁତଚିନ୍ତ୍ୟା, କୁଚିତ ହସନ୍ତି ନନ୍ଦନ୍ତି ବଦନ୍ତି ଆଲୋକିକାଃ ।/ ନୃତ୍ସନ୍ତି ଗାୟନ୍ତି ଅନୁଶୀଳଯନ୍ତି ଅଜଃ, ଭବନ୍ତି ତୁଷ୍ଟିଃ ପରମେତ୍ ନିର୍ବିତଃ ॥” (୧୧।୩।୩୨) ଭକ୍ତେରା ଅବିନଶୀ ଦୈତ୍ୟରେ ଚିନ୍ତନେ କଥନାଓ କାଂଦେନ, କଥନାଓ ହାସେନ, କଥନାଓ ଆନନ୍ଦିତ ହନ, କଥନାଓ ଅଲୋକିକ କଥା ବଲେନ; କଥନାଓ ନୃତ୍ୟଗୀତ କରେନ, କଥନାଓ ତାର ଗୁଣକୀର୍ତ୍ତନ କରତେ କରତେ ସ୍ତର ହୁଏ ଯାନ । ଶ୍ରୀରାମକୃଷ୍ଣଙ୍କ ସାଧନାୟ ଆମରା ଏହି ଉତ୍କିର ପ୍ରତିଚ୍ଛବି ଦେଖତେ ପାଇ ।

ଶ୍ରୀରାମକୃଷ୍ଣଙ୍କ ପ୍ରକୃତ ସାଧନା ଶୁରୁ ହୁଏ ଯଥନ ତିନି

ଦକ୍ଷିଣେଶ୍ୱର ମନ୍ଦିରେ କାଳୀଘରେ ପୂଜାରି । ତବେ ଆଗେଇ ଦେଖେଇ ଯେ ସାଧନା ଛିଲ ତାର ଜୀବନଧାରଣେ ଅଙ୍ଗ, ‘ସାଧନା କରବ’ ମନେ କରେ ସାଧନାୟ ବସା ନୟ । ମା କାଳୀର ପୂଜା କରିବାର ଜନ୍ୟ ତିନି କେନାରାମ ଭଟ୍ଟାଚାର୍ ନାମେ ଏକ ପ୍ରୀଣ ଶକ୍ତିସାଧକେର କାହେ ଶକ୍ତିମଟ୍ଟେ ଦୀକ୍ଷା ନେନ । ଶୋନା ଯାଇ ଯେ ମନ୍ତ୍ର ଉଚ୍ଚାରିତ ହବାର ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେଇ ତିନି ସମାଧିସ୍ଥ ହରେଛିଲେନ ଏବଂ ଗୁରୁ ତାଙ୍କେ ପ୍ରାଣଭରେ ଆଶୀର୍ବଦ କରେଛିଲେନ । ସାଧକଭାବେ ତିନି ପ୍ରଥମେ ଜଗଂକାରଣେର ଆରାଧନା କରେଛେ ମାତୃଭାବେ, ଆନନ୍ଦପ୍ରତିମା ଦେବୀମୂର୍ତ୍ତିର ପୂଜାଯ ମନପ୍ରାଣ ସମର୍ପଣ କରେଛେ । ତିନି ଭାବତେନ, “ସତିଇ କି ଇନି ଆନନ୍ଦଧନମୂର୍ତ୍ତି ଜଗଜନନୀ, ଅଥବା ପାଷାଣପ୍ରତିମା ମାତ୍ର? ସତିଇ କି ଇନି ଭକ୍ତିମାହାତ ପତ୍ରପୁଷ୍ପଫଳମୂଳାଦି ଗ୍ରହଣ କରେନ? ସତିଇ କି ମାନୁଷ ତାର କୃପାୟ ସର୍ବପ୍ରକାର ବନ୍ଧନମୁକ୍ତ ହେଁ ଦିବ୍ୟଦର୍ଶନ ଲାଭ କରେ?” ଏହି ସନ୍ଦେହ ନିରସନେ ତାର ପ୍ରାଣ ବ୍ୟାକୁଳ ହେଁ ଉଠେଛିଲ । ଏହି ମନୋଭାବେର ଜନାଇ ତିନି ଯଥନ ପୂଜା କରତେ ତଥନ ମନେ ହତ ଯେନ ଖୁବ ନିକଟ କୋନାଓ ପ୍ରିୟଜନେର ସେବା କରାଚେନ, ମନେ ହତ ନା ଯେ ତିନି ଅବାଗ୍ରମନୋଗୋଚର ବ୍ରଦ୍ଧଶକ୍ତିର ଆରାଧନା କରାଚେନ ।

ଅପଞ୍ଜ ରାମକୁମାରେର ଆକଷିକ ମୃତ୍ୟୁର ପର ତିନି ଆରାଓ ତମ୍ଭଯ ହେଁ ଗେଲେନ, ପୂଜାର ସମୟ କେ ଏଲ-ଗେଲ ତାଓ ଯେମନ ଦେଖତେ ପେତେନ ନା ତେମନି ଆଶେପାଶେ ଯେସବ କଥାବାର୍ତ୍ତା ହତ ତାଓ ଶୁଣତେ ପେତେନ ନା । ତାର ତେଜୋମୟ ଶରୀର ଓ ତମ୍ଭଯ ଭାବ ଦେଖେ ଅନ୍ୟ ରାନ୍ଧାଗେରା ବଲାବଳି କରାଚେନ—ଯେନ ସାକ୍ଷାଂ ବ୍ରଦ୍ଧଯଦେବ ପୂଜାଯ ବସେଛେନ । ପରେ ତିନି ବଲାଚେନ, ଅଙ୍ଗନ୍ୟାସ-କରନ୍ୟାସେର ସମୟ ମନ୍ଦାକ୍ଷରଗୁଲି ଯେନ ନିଜଦେହେ ସାଜାନୋ ଆଛେ ଦେଖତେନ । ଦେଖତେନ ଯେ ସର୍ପକାର କୁଣ୍ଡଳିନୀ ସୁସୁନ୍ନାପଥ ଦିଯେ ସହସ୍ରାରେ ଉଠେ ଯାଚେନ, ଆବାର ‘ରଂ’ ମନ୍ତ୍ର ଉଚ୍ଚାରଣେ ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଦେଖତେ ପେତେନ ଯେ ସୁ-ଉଚ୍ଚ ଅଗ୍ନିଶିଖା ପୂଜାହୁନକେ ପ୍ରାଚୀରେର ମତୋ ବେଷ୍ଟନ କରେ ବିଘ୍ନ ଥେକେ ରକ୍ଷା କରାଛେ । ଫୁଲ ତୁଳେ ନିଜେର ହାତେ ମାଳା ଗେଁଥେ ମାତୃମୂର୍ତ୍ତିକେ ସାଜାନୋ ଏବଂ ପ୍ରାଣତାଳା ଗାନ ଗେଯେ ମାଯେର ମନୋରଙ୍ଗନ କରା ତାର ପୂଜାର ଅଙ୍ଗ ଛିଲ । ଏସମୟ ତିନି ଲୋକସଙ୍ଗ ଓ ଅନାବଶ୍ୟକ କଥାବାର୍ତ୍ତା ତ୍ୟାଗ କରେ ଦିନରାତ ଶୁଦ୍ଧ ମାତୃଚିନ୍ତାୟ ବିଭୋର ହେଁ ଥାକତେନ । ଧନଗୋପାଳ ମୁଖୋପାଧ୍ୟାଯ ଲିଖେଛେ, “ପ୍ରାୟ ବଚରଖାନେକ

ଶ୍ରୀରାମକୃଷ୍ଣ ସମସ୍ତ ସଙ୍ଗ ତ୍ୟାଗ କରେ ଏକା ଏକା ଥାକଲେନ ।

ତାଁର କାଜକର୍ମ, ଚାଲଚଳନ ଅନ୍ତୁତ, ସେମନ ଖୁଣି... ସମୟ ନେଇ, ଅସମୟ ନେଇ, ସଥିନ ତଥନ ତିନି ଗଭୀର ପ୍ରାର୍ଥନାଯ କାଟିଯେ ଦିତେନ ।... ବିଶ୍ଵାମେର ସମୟ ଦେବୀକେ ଶୟନ ଦିଯେ ମନ୍ଦିରେର ଭିତର ଦରଜା ବନ୍ଧ ରାଖାର କଥା । ସେହିସମୟ ଗର୍ଭମନ୍ଦିରେ ନବୀନ ପୁରୋହିତ ଚେଂଚିଯେ କାନ୍ଦିଛେନ ଆର ମାକେ ଡାକଛେନ : ମା ଆମାଯ ଜ୍ଞାନଚେତନ୍ୟ ଦେ । ତୋର ମେହମୁଖ୍ୟାମାଖା ମୁଖଥାନା ପାଥରେର ଆଡାଲେ ଲୁକିଯେ ରାଖିସନେ, ମା । ମାଗୋ, ଆମାଯ ଦେଖା ଦେ ।” ଲୀଲାପ୍ରମାଣେ ଦେଖି, “ଠାକୁରେର... ସେଇ ଅନ୍ତୁତ ତମ୍ଭାବ, ଶ୍ରୀଶ୍ରୀଜଗନ୍ମାତାକେ ଆଶ୍ରୟ କରିଯା ସେଇ ବାଲକେର ନ୍ୟାଯ ସରଳ ବିଶ୍ଵାସ ଓ ନିର୍ଭରେର ମାଧ୍ୟମେ ଅପରକେ ବୁଝାନୋ କଠିନ ।”

ଶ୍ରୀରାମକୃଷ୍ଣେର ଚେଯେ ଚାର ବହୁରେର ଛୋଟୋ ଭାଗନେ ହୃଦୟରାମ ଛିଲେନ ତାଁର ଛାଯାସଙ୍ଗୀ । ଠାକୁରେର ବ୍ୟାକୁଲତାର ତିନିଇ ଛିଲେନ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷଦର୍ଶୀ । ହୃଦୟେର କାହିଁ ଥେକେ ଜାନା ଗେହେ ଯେ ସକଳେର ଅଗୋଚରେ, ରାତେର ଧୂମ ବିସର୍ଜନ ଦିଯେ ତିନି ଅନ୍ଧକାରେ ଜଙ୍ଗଲେ ଧ୍ୟାନେ ମଞ୍ଚ ଥାକିତେ । ଗଭୀର ରାତେ ତିନି ରୋଜ କୋଥାଯ ଅନ୍ଦଶ୍ୟ ହୁଏ ଯାନ ତା ଅନୁସନ୍ଧାନ କରତେ ଗିଯେ ହୃଦୟ ସଥିନ ଜାନାଲେନ ଯେ ତିନି ଜଙ୍ଗଲେ ଧ୍ୟାନ କରେନ, ତା ଥେକେ ନିର୍ବୃତ୍ତ କରିବାର ଜନ୍ୟ ଇଟ୍-ପାଟକେଳ ଛୁଁଡ଼େ ଭୟ ଦେଖିଯେ ତାଁର ଧ୍ୟାନେ ବିଘ୍ନ ସଟାତେ ଚାଇଲେନ । କିନ୍ତୁ ଠାକୁରେର ମନ ତୋ ତଥନ ବ୍ରନ୍ଦାପଦେ ଲୀନ ହୁଏ ଆହେ, ତାଇ ଏସବ ଉତ୍ପାତ ତାଁର ଇନ୍ଦ୍ରିୟଗୋଚର ହଲ ନା । ହୃଦୟେର ପ୍ରଶ୍ନେର ଉତ୍ତରେ ତିନି ଜାନାଲେନ—ଶାନ୍ତ୍ରେ ବଲେ ଆମଲକୀ ଗାହେର ତଳାଯ ବସେ ଯେ ଯା କାମନା କରେ ଧ୍ୟାନ କରେ, ତାର ତା-ଇ ସିଦ୍ଧ ହୁଏ । ମନ୍ଦିରେର ଉତ୍ତରେ ଏକଟି ବଟଗାହେର ପାଶେ ତିନି ପଥ୍ବଟୀ ରୋପଣ ଓ ତୁଳସୀକାନନ କରେଛିଲେନ । ପଥ୍ବଟୀ-ସନ୍ନିହିତ ଜଙ୍ଗଲେ ନିଚୁ ଜମିତେ ଏକଟି ଆମଲକୀ ଗାଛ ଛିଲ, ସେଖାନେଇ ତିନି ସାଧନାର ଆସନ ପାତଳେନ । ଏକରାତ୍ରେ ସେଖାନେ ଗିଯେ ହୃଦୟ ଦେଖିଲେନ ଯେ ପରନେର ସଙ୍ଗେ ଉପବିତ୍ରିତେ ଫେଲେ ଦିଯେ ଠାକୁର ଧ୍ୟାନମଞ୍ଚ । ଧ୍ୟାନଭଙ୍ଗେର ପର ନିଃସଂକୋଚେ ମାମା ଜାନାଲେନ ଯେ ଜନ୍ମାବଧି ମାନୁଷ ଲଜ୍ଜା, ଘୃଣା, ଭୟ, କୁଳ, ଶୀଳ, ମାନ, ଜାତି, ଅଭିମାନ—ଏହି ଅଷ୍ଟପାଶେ ଆବଦ୍ଧ ଥାକେ । ସବ ପାଶ ଫେଲେ ଦିଯେ ତବେ ମାକେ ଡାକତେ ହୁଏ । ‘ମା’କେ ପାବାର ଜନ୍ୟ ଶ୍ରୀରାମକୃଷ୍ଣେର

କାହେ ସବଇ ତୁଚ୍ଛ । ତାଇ ବସନ ଫେଲେ ଦିଯେ ତିନି ଯେମନ ଲଜ୍ଜାର ପାଶ କାଟିଯେଛେ, ନିଶୀଥେ ଏକା ଜଙ୍ଗଲେ ବସେ ତେମନ ନିର୍ଭର ହୁଯେଛେ, ଆବାର ଉପବିତ ଫେଲେ ଜାତିର ଅଭିମାନ ଥେକେ ମୁକ୍ତ ହୁଯେଛେ । ସେବ ଜିନିସେର ନାମେଇ ମାନୁଷ ଘୃଣା ବୋଧ କରେ ତା ତିନି ଅବଲିଲାଯ ମାଥାଯ ତୁଲେ, ଜିହ୍ଵାଗ୍ରେ ସ୍ପର୍ଶ କରେ ଘୃଣା ଜୟ କରେଛେ । ପାଶମୁକ୍ତି ଶୁଦ୍ଧ କଥାର କଥା ନୟ, ତିନି ତାର ପରିପୂର୍ଣ୍ଣତା ଦେଖିଯେଛେ । ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳେ ତିନି ଭକ୍ତଦେର ବଲତେନ : ଚିତ୍ତ ଶୁଦ୍ଧ ନା ହଲେ ଦୈଶ୍ୱରଦର୍ଶନ ହୁଏ ନା । ଛୁଁଁ କାଦା ଦିଯେ ଢାକା ଥାକଲେ ଆର ଚୁମ୍ବକେ ଟାନେ ନା । ମାଟି-କାଦା ଧୁଯେ ଫେଲଲେ ତଥନ ଚୁମ୍ବକେ ଟାନେ । ମନେର ମୟଳା ତେମନ ଚୋଥେର ଜଳେ ଧୁଯେ ଫେଲା ଯାଏ, ତଥନ ଦୈଶ୍ୱରଦର୍ଶନ ହୁଏ ।

ଶାନ୍ତ୍ର ବଲେଛେନ, ଯା ତ୍ୟାଗ କରିବାର ତା କାଯମନୋବାକେ ତ୍ୟାଗ କରତେ ହୁଏ । ଆମରା ଶ୍ରୀରାମକୃଷ୍ଣେର ତ୍ୟାଗେର ସ୍ଵରୂପ ଦେଖିଲାମ । ‘ମା’କେ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ କରିବାର ଜନ୍ୟ କୀ ଦୁଃଖ ଆକୁଲତା ତାଁର ମନକେ ଆଲୋଡ଼ିତ କରେଛିଲ ତା ତାଁର ନିଜେର କଥାତେଇ ଶୁଣି : “ଆମାଯ ବଡ଼ କଟ୍ କରତେ ହୁଯେଛି । ମାଟିର ଢିପି ମାଥାଯ ଦିଯେ ପଡ଼େ ଥାକତାମ, କୋଥା ଦିଯେ ଦିନ ଚଲେ ଯେତ, ‘ମା ମା’ ବଲେ ଏମନ କାନ୍ଦାତାମ ଯେ ଲୋକ ଦାଁଡ଼ିଯେ ଯେତ ।” ଗଞ୍ଜାତୀରେ ମାଟିତେ ପଡ଼େ କେଂଦ୍ରେ ବଲତେନ, “ମା, ଆର ଏକଟା ଦିନ ଚଲେ ଗେଲ, ଏଥିନେ ଦେଖା ଦିଲି ନା !” କଥନେ ମନ୍ଦିରେ ମାଯେର ମୂର୍ତ୍ତିର ସାମନେ କରଜୋଡ଼େ କାନ୍ଦାତେ କାନ୍ଦାତେ ବଲତେନ, “ରାମପ୍ରସାଦକେ ଦେଖା ଦିଯେଛିସ, ଆମକେ କି ଦେଖା ଦିବି ନା ?” ଏପରାମଙ୍ଗେ ବିଷୁମନ୍ଦିରେର ପୁରୋହିତ ରାମ ଚାଟୁଜ୍ୟ ବଲେଛିଲେନ, “ଏଥନ ଭକ୍ତେରା ବଲେନ ଶ୍ରୀରାମକୃଷ୍ଣ ଅବତାର—ତିନି ସର୍ବଧର୍ମେର ସାଧନା କରେଛିଲେନ, ତା ବାପୁ ତୋମରା ତୋ ଦେଖନି କୀ କଠୋର ସାଧନା କରେଛିଲେନ ପରମହଂସଦେ ! ସାଧାରଣ ମାନୁଷ ଅମନ ସାଧନା କରିଲେ କୋନକାଲେ ମାରା ଯେତ ।” ଏକଦିନ ତିନି ଶୁନତେ ପେଲେନ ଗନ୍ଧାର ଧାରେ ବହ ଲୋକ ବଲାବଲି କରଛେ ଯେ ଛୋଟୋ ଭଟ୍ଟାଚାରେର ପାଗଲାମି ଆବାର ବେଦେଛେ । କାଦାଯ ଲୁଟିଯେ ପଡ଼େ କାନ୍ଦାତେ, ମୁଖ ଦିଯେ ରଙ୍ଗ ବେରିଯେ ଆସଛେ । ଶୁଣେ ଉଦ୍‌ବିଶ୍ଵ ରାମଚନ୍ଦ୍ର ଦ୍ରଢ଼ ସାଟେ ଗେଲେନ । ତାଁକେ କୋନ୍ଦରକମେ ସୁନ୍ଦର କରେ ମନ୍ଦିରେ ନିଯେ ଏଲେନ । ତାଁର ବ୍ୟାକୁଲତା ଏମନ ଅବସ୍ଥା ପୌଛେଛିଲ ଯେ ଏକଦିନ ତିନି ସ୍ଵହଞ୍ଜେ ଜୀବନେର ଅବସାନ ଘଟାତେ ଚେଯେଛିଲେନ । ମା

নিবোধ্বিণ্ঠি★ বজ্ঞানগঠী বষ্টি★ ৩৩ সংখ্যা★ সেপ্টেম্বর-অক্টোবর, ২০১১

কালীর হাতের খাঁড়া নিয়ে নিজের জীবন শেষ করতে যাবার উদ্যোগ করতেই মায়ের আঙুত দর্শন পেলেন। এই দর্শন সম্পর্কে লীলাপ্রসঙ্গে রয়েছে—“ঘর, দ্বার, মন্দির সব যেন কোথায় লুপ্ত হইল—কোথাও যেন আর কিছুই নাই!... এক অসীম অনন্ত চেতন জ্যোতিঃ-সমুদ্র!—যেদিকে যতদূর দেখি, চারিদিক হইতে তার উজ্জ্বল উর্মিমালা তর্জন-গর্জন করিয়া গ্রাস করিবার জন্য মহাবেগে অগ্সর হইতেছে! দেখিতে দেখিতে উহারা আমার উপর নিপত্তি হইল এবং আমাকে এককালে কোথায় তলাইয়া দিল! হাঁপাইয়া হাবুড়ুর খাইয়া সংজ্ঞাশূন্য হইয়া পড়িয়া গেলাম!” তিনি মায়ের বরাভয়দায়ীনী শান্ত মূর্তি দেখিতে পেলেন।

“ব্যাকুলতা না হলে হবে না”, তিনি বলতেন, “আমি মা বলতে বলতে সমাধিস্থ হতুম, মা বলতে বলতে যেন জগতের ঈশ্বরীকে টেনে আনতুম! যেমন জেলেরা জাল ফেলে, তারপর অনেকক্ষণ ধরে জাল গুটোতে থাকে।” “কি অবস্থাই গেছে! মুখ করতুম আকাশ-পাতাল জোড়া, আর মা বলতুম। যেন মাকে পাকড়ে আনছি। উম্মাদের মতো অবস্থা হয়েছিল।” “মার দেখা পাইলাম না বলিয়া তখন হৃদয়ে অসহ্য যন্ত্রণা; জলশূন্য করিবার জন্য লোক যেমন সজোরে গামছা নিঙড়াইয়া থাকে, মনে হইল হৃদয়টাকে ধরিয়া কে যেন তন্দুর করিতেছে... অসহ্য যন্ত্রণায় সময়ে সময়ে বাহ্যসংজ্ঞাশূন্য হইয়া পড়িতাম এবং ঐরূপ হইবার পরেই দেখিতাম, মার বরাভয়করা চিন্ময়ী মূর্তি!—দেখিতাম এ মূর্তি হাসিতেছে, কথা কহিতেছে, আশেয় প্রকারে সাস্তনা ও শিক্ষা দিতেছে!”

ধ্যান করতে বসে তিনি দেখতেন রাশীকৃত জোনাকির মতো বিন্দু বিন্দু জ্যোতির রাশি, কখনও বা কুয়াশার মতো পুঁজি পুঁজি জ্যোতিতে চারিদিক আচ্ছন্ন, আবার কখনও তরল রংপোর মতো উজ্জ্বল জ্যোতি সবকিছু ছেয়ে আছে। মার কাছে ব্যাকুল হয়ে প্রার্থনা জানাতেন—যা করলে তোকে পাওয়া যায় তুইই আমাকে তা শিখিয়ে দে। ধ্যান করতে করতে তাঁর নানা দর্শন হত। প্রত্যক্ষ করেছিলেন সামনে টাকার কাঁড়ি, শাল, একথাল সন্দেশ, দুটি মেয়ে। মনকে জিজ্ঞাসা করলেন সে কী চায়। মন বললে—ঈশ্বরের

পাদপদ্ম ছাড়া আর কিছুই চাই না। এইরকম ব্যাকুলতায় মা কি সাড়া না দিয়ে পারেন? তিনি যে ভক্তের ভগবান! এখন থেকে পূজা বা ধ্যানের সময় তো কথাই নেই, অন্যসময়ও তিনি দেখতেন জ্যোতিময়ী মা হাসছেন, কথা কইছেন, ‘এটা কর, ওটা করিস না’ বলে তাঁর সঙ্গে সঙ্গে ঘুরছেন।

লীলাপ্রসঙ্গকার লিখেছেন, “ঠাকুর বলিতেন ঈশ্বরীয় ভাবের প্রবল বন্যা যখন অতর্কিতভাবে মানবজীবনে আসিয়া উপস্থিত হয়, তখন তাহাকে চাপিবার সহস্র চেষ্টা করিলেও সফল হওয়া যায় না।” শ্রীরামকৃষ্ণ সংগীরে বাঞ্ছার অন্তরীপ^১ প্রদক্ষিণ করে ফিরলেন। এই ঘটনা আমাদের কাছে যেমন অসামান্য, তেমনই মূল্যবান। দ্বাপরে ভজপুর অর্জনকে বিশ্বরূপ দর্শন করিয়ে ভগবান শ্রীকৃষ্ণ বলেছিলেন যে বেদপাঠ, যাগযজ্ঞাদির অনুষ্ঠান, চান্দ্রায়ণাদি কর্তৌর ব্রতসাধন, দান প্রভৃতির দ্বারা নয়, ভক্তের আকুলতাই তাকে ঈশ্বর-সন্নিধানে নিয়ে যেতে পারে। অর্জনের অহেতুকী ভক্তি, শ্রীকৃষ্ণের কাছে মনপ্রাণসমর্পণ—এসব কারণেই দিব্যদৃষ্টি প্রদান করে শ্রীভগবান তাঁকে বিশ্বরূপ দর্শন করার সুযোগ দিয়েছিলেন। কলির ভগবান শ্রীরামকৃষ্ণ সংশয়ক্লিষ্ট, বিমর্শ ভারতবাসী তথা বিশ্ববাসীর জন্য অমৃতমন্ত্র রেখে গেলেন—আচার বা নিয়ম নয়, উপচার-উপকরণ নয়, হৃদয়ের ব্যাকুলতাই শুধু পারে ভক্তকে আনন্দময় ব্রহ্মশক্তির কাছে নিয়ে যেতে, যেখানে দুঃখের তমিশা নেই, ব্যর্থতা বা অপ্রাপ্তির হা-হতাশ নেই—শুধুই আনন্দের জ্যোতিঃসমুদ্র।^২

ঝঝায়ক গ্রন্থ

- ১। স্বামী সারদানন্দ, শ্রীশ্রীরামকৃষ্ণলীলাপ্রসঙ্গ (উদ্বোধন কার্যালয় : কলকাতা, ১৯৯৯), খণ্ড ১
- ২। রোমাঁ রোল্লি, রামকৃষ্ণের জীবন (অনুবাদ ঋষি দাস, ওরিয়েন্ট বুক কোম্পানি : কলকাতা, ১৯৬৮)
- ৩। ধনগোপাল মুখোপাধ্যায়, শ্রীরামকৃষ্ণ : নৈশশ্বেত্যের মুখ (সুবর্ণরেখা : কলকাতা, ১৯৮৩)
- ৪। তত্ত্বকুমার বন্দ্যোপাধ্যায়, শ্রীরামকৃষ্ণ ও দক্ষিণেশ্বরের মানুষ (শ্রীসারদা মঠ : কলকাতা, ২০০৯)